

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-9\(28\)-301-313](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-9(28)-301-313)

Лариса Фицик

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини, м. Умань, Україна
[https:// orcid.org/0000-0001-5953-2018](https://orcid.org/0000-0001-5953-2018)*

Ігор Фицик

*кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціальних і правових дисциплін
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини, м. Умань, Україна
[https:// orcid.org/0000-0003-0035-6376](https://orcid.org/0000-0003-0035-6376)*

ІНСТИТУЦІЇ ВЛАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1648 – 1782 РР. ТА ЇХ РОЛЬ У ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ (СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Анотація. Стаття присвячена аналізу стану вивчення інституцій влади Української гетьманської держави 1648-1782 рр., створених представниками козацької старшини, в сучасній українській історіографії. За допомогою системного підходу розглядається історичні праці, у яких вивчалися організація, повноваження як центральних установ Гетьманщини, так і полкового та сотенного урядів. Особлива увага зосереджена на виділенні окремих структурних елементів в ієрархії тогочасного державного управління та їх характеристики в історичних дослідженнях. Виявлено, що у сучасних історичних працях центральні установи Гетьманщини асоціюється із вищими посадовими особами, які здійснювали адміністративні та судові функції у різних сферах державного управління, а їх функції найбільш чітко визначені у генерального обозного, судді та писаря. Акцентовано увагу на тому, що в останні десятиріччя спостерігається зростання інтересу до вивчення неурядових інституцій за допомогою нових підходів, про що свідчить ряд публікацій, присвячених реалізації державної влади представниками неурядової старшини. Зроблено висновок про необхідність у подальшому дослідженні державних обов'язків та доручень, які виконували її представники, оскільки поява такого роду праць дасть змогу проаналізувати та осмислити ряд дискусійних питань у царині державотворення в Україні.

Ключові слова: гетьманська держава, інституції, влада, державотворення, козацька старшина, уряд, історичні дослідження, сучасні історики.

Larysa Fytsyk

*Candidate of Historic Sciences, Associate Professor at the
Department of World History and Teaching Methods
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
[https:// orcid.org/0000-0001-5953-2018](https://orcid.org/0000-0001-5953-2018)*

Igor Fytsyk

*Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of Social and Legal Disciplines
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
[https:// orcid.org/0000-0003-0035-6376](https://orcid.org/0000-0003-0035-6376)*

**INSTITUTIONS OF POWER OF THE UKRAINIAN HETMAN STATE
1648-1782 AND THEIR ROLE IN STATE-BUILDING PROCESSES
(MODERN HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM)**

Abstract. The article is devoted to the analysis of the state of studying the institutions of power of the Ukrainian hetman state of 1648-1782, created by representatives of the Cossack foreman, in modern Ukrainian historiography. With the help of a systematic approach, historical works are considered, in which the organization, powers of both the central institutions of the Hetman region and the regimental and hundredth governments were studied. Particular attention is focused on the identification of individual structural elements in the hierarchy of contemporary public administration and their characteristics in historical research. It is revealed that in modern historical works the central institutions of the Hetmanate are associated with senior officials who carried out administrative and judicial functions in various spheres of public administration, and their functions are most clearly defined by the general convoy, judge and clerk. Attention is focused on the fact that in recent decades there has been an increase in interest in the study of non-governmental intuitions through new approaches, as evidenced by a number of publications on the implementation of state power by representatives of non-governmental foremen. It is concluded that there is a need for further study of state duties and assignments performed by its representatives, since the appearance of such works will allow analyzing and comprehending a number of controversial issues in the field of state building in Ukraine.

Keywords: hetman state, institutions, power, state-building, Cossack foreman, government, historical research, modern historians.

Постановка проблеми. Традиція державотворення у нашій країні має глибоке коріння та набуває в умовах сьогодення особливої актуальності, коли наша держава щоденно кров'ю своїх захисників доводить саме своє право на існування. Тому увагу науковців варто насамперед зосереджувати на таких важливих питаннях, як історія виникнення та еволюція української державотворчої ідеї, її втілення у практичне життя, а також на вивченні особливостей становлення та функціонування інституцій державної влади та юридичного закріплення правових норм, які регулювали процеси державотворення. З огляду на вищезазначене, одним із важливих напрямків сучасних історичних студій є дослідження організації та функціонування установ Української гетьманської держави у середині XVII – останній третині XVIII ст, адже саме управління правомірно істориками вважається одним з головних ознак державності.

Історіографія державотворчої діяльності української козацької старшини, як урядової, так і неурядової, потребує неупередженого розгляду сучасними науковцями, оскільки попередні дослідження цієї проблеми у дореволюційній, радянській та зарубіжній історіографії свідчать про нереалізовані дослідницькі можливості. Отож поява такого роду праць, особливо нині, сприятиме більш повному розумінню об'єктивних процесів розвитку сучасної історичної науки та дасть змогу проаналізувати та осмислити ряд дискусійних питань у царині державотворення в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика функціонування органів державної влади та ролі її окремих інституцій у державотворчих процесах Української гетьманської держави середини XVII - останньої третини XVIII ст. стала об'єктом пристальної уваги сучасних українських істориків в останні десятиріччя. Найбільш вагомими публікаціями, в яких вивчалися організація, функції та повноваження органів державного управління, є праці О. Апанович, В. Горобця, І. Гуржія, Я. Дашкевича, В. Кривошеї, Н. Савчук, В. Смолія, В. Степанкова. Проблеми реалізації державної влади аналізуються у працях І. Гуржія та Л. Мельника. Валив діяльності державних інституцій на свідомість тогочасної української політичної еліти досліджував О. Струкевич. З'явилося ряд публікацій про неурядову старшину Гетьманщини (В. Панашенко, О. Репан, І. Кривошеї). Досить результативним є висвітлення в сучасній українській історичній літературі основних функцій та доручень представників бунчукового та значкового товариств.

Мета статті – з'ясування стану вивчення структури, повноважень та функцій інституцій влади на Гетьманщині у 1648-1782 рр. та їх ролі у процесах

державотворення в сучасній українській історіографії, а також виявлення недостатньо опрацьованих питань у розробці даної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить аналіз історичних праць, сучасними науковцями були продовжені спроби з'ясування процесів становлення, функціонування та еволюції владних структур Гетьманщини з середини XVII ст., започатковані у вітчизняній історичній науці у другій половині XIX - на початку XX ст. Інтенсивне створення козацькою старшиною державного апарату розглядається в їх працях як показник того, що політична система нашої держави у період Національно-визвольної війни не перебувала в стані правового хаосу, оскільки військово-адміністративні органи перебрали на себе функції як військового, так і внутрішньополітичного управління.

Уже в пострадянський період в Україні з'являється ряд праць, у яких їх автори зосереджують увагу на вивченні питань про природу та особливості функціонування апарату державного управління на Гетьманщині [6; 8; 9].

Ієрархія державного апарату науковцями трактувалася по-різному, однак центральне управління в Українській гетьманській державі та на місцях у їх дослідженнях виглядала у такому порядку: генеральний, полковий, сотенний уряди, а також міські та сільські органи влади.

Особливою популярністю серед дослідників користувався інститут рад у Гетьманщині, зокрема Генеральна рада як найвищий орган державної влади. Аналізуючи її роль та місце в державному апараті, ряд авторів вказують як на переваги, так і на певні недоліки вказаної інституції, особливо в умовах війни. Так, Н. Савчук звертає увагу зокрема на той факт, що вирішувати важливі державні питання на відкритих зборах було досить складно та й недоцільно [33, С. 105-106].

Американський дослідник Зенон Когут вважає, що найвищий законодавчий орган влади вже до XVIII ст. виглядав малоефективним, і виконував лише формальні функції, отож з часом поступився своїми повноваженнями більш впорядкованому центральному органу влади - старшинській раді [10, С. 48]. На об'єктивність переходу функцій управління від Генеральної ради до Ради старшини акцентує увагу в своїй історіографічній розвідці й В. Водотика [5, С. 159].

Чільне місце у дослідженнях сучасних істориків займають і праці, у яких розглядаються повноваження гетьманської влади. Інституція гетьмана розглядалася у працях В. Смолія, В. Степанкова, В. Сергійчука, Н. Савчук. Їх автори розглядають юридичний статус, повноваження та атрибути гетьманської влади на прикладі Б. Хмельницького [35; 36; 34; 33].

В. Смолій та В. Степанков, зокрема, висловили припущення, що у період своєї каденції гетьман з метою централізації державної влади користувався навіть правом відміни рішень старшинських рад [37, С. 72-73].

Проблеми реалізації державної влади гетьманом І. Скоропадським аналізуються у працях І. Гуржія та Л. Мельника [7; 25]. Функції гетьмана стали об'єктом вивчення відомого українського дослідника української козацької старшини В. Кривошеї, який констатував, що він як керівник держави, «знаходився на вершині соціальної піраміди» [11, С. 22].

Досить цікавою для з'ясування ролі інституції гетьмана у свідомості тогочасної української політичної еліти виглядає праця О. Струкевича, у якій її автор акцентує увагу на намаганні гетьмана враховувати суспільні інтереси та застосовувати принцип соціальної справедливості. Гетьманська посада розглядається науковцем як певна гарантія суспільно-політичної стабільності в державі та певна запорука її територіальної недоторканості [38, С. 54].

Щодо інституту наказного гетьмана, то він, - на нашу думку, - ще не став об'єктом належної уваги в українській історичній науці, однак певні напрацювання у цій царині є. Так, процедуру призначення наказних гетьманів із середовища досвідчених полковників розглядав у своєму монографічному дослідженні В. Сергійчук, називаючи, зокрема, прізвища таких прославлених воєначальників із середовища козацької старшини як М. Кривоніс, І.Золотаренко, А. Жданович та І. Нечай [34, С.62; 11, С.24; 15, С.5].

Повноваження, склад та коло обов'язків генеральної старшини вивчали В.Панашенко, Л. Мельник, В. Сергійчук. На думку В. Панашенко, її представники «... ставали найближчим оточенням гетьманів» та «становили верхівку адміністративного апарату» [30, С. 20, 43]. В. Сергійчук, аналізуючи функції генерального судді, звертає увагу на функції контролю вказаною інституцією виконання універсалів гетьмана, а саму посаду називає найвищою апеляційною інстанцією для полкових та сотенних судів [34, С. 65].

Генеральна військова канцелярія як центральний орган виконавчої влади Гетьманщини перебувала у полі зору дослідників О. Апанович, В. Панашенко та О. Прицака [3; 28].

Проаналізувавши роль військових канцеляристів як урядових службовців у розбудові держави, О. Апанович зробила правильний висновок, що їм належала велика заслуга у формуванні громадсько-політичної та національної свідомості в українському суспільстві [3; 27], оскільки вітчизняна адміністративна еліта формувалася саме з цього середовища. Генеральна військова канцелярія як інституція державної влади в історичних дослідженнях розглядається як певний «стартовий майданчик» для підготовки українських посадовців, де її представники отримували неоцінений досвід у вирішенні державних справ.

Загалом, у працях дослідників центральні установи Гетьманщини (Генеральна військова старшина, ГВК, Генеральний військовий суд, Генеральна військова артилерія та Генеральна військова музика) асоціюється із вищими посадовими особами, які здійснювали адміністративні та судові

функції у різних сферах державного управління, а їх функції найбільш чітко визначені у генерального обозного, судді та писаря.

Нижчий рівень державного управління на Гетьманщині (полкові та сотенні адміністрації) вивчали О.Апанович, Я.Дашкевич, В.Панашенко, Ю.Гаєцький, В. Брехуненко, О. Коваленко, О.Ростовська, І. Кривошея, Г.Черняхівська, О. Коваленко. Варто зазначити, що структура полкових та сотенних урядів була доповнена В. Кривошеєю й іншими посадами: старший полковий канцелярист, полковий підканцелярист, сотенний канцелярист та виборні посади полкових та сотенних комісарів. Також увагу дослідника привернули і такі категорії старшин, як військові та полкові священники [12, С. 347].

Щодо внеску представників урядової адміністрації у розбудову української державності, то таких прикладів у працях істориків наведено чимало. На думку дослідників, вони були справжніми патріотами своєї держави. За спостереженнями Г. Черняхівської, яка вивчала діяльність чернігівських полковників, «...вони залишили після себе пам'ять як військові діячі та високоморальні люди» [39, С. 42]. У такому ж ключі характеризує гадяцького полковника К. Бурляя історик В.Брехуненко - як визначну особистість, безпосередньо причетну до практичної організації національно-визвольного руху, який разом із гетьманом Б. Хмельницьким активно долучилася до розбудови козацької державності [4, С. 11].

Функції сотенної адміністрації, яка була основою державного управління, вивчали В. Панашенко та В. Кривошея, І. Кривошея [29, С. 42-43; 14; 15].

Історіографія неурядової старшини, яка не посідала державних посад, однак входила до оточення гетьмана, є не такою чисельною як урядова, тому варто погодитися із тезою В. Щербака у рецензії на монографію І. Кривошеї у якій він зазначає, що вказана категорія старшини «...з різних причин залишалася поза увагою досліджень» [40, С.127].

Нову сторінку в історіографії неурядової старшини Гетьманщини після Л.Окиншевича відкрила В. Панашенко, яка у своїх працях детально аналізує, зокрема, процеси виникнення, повноваження та функції бунчукового та значкового товариств [26; 27]. Найбільшим внеском істориків дослідники В.Кривошея, І. Кривошея та О. Кривошея вважають фундаментальне розширення джерельної бази її праць [16, С. 4]. Вона уточнює, зокрема, і час виникнення бунчукового товариства, називаючи період останньої третини XVII ст., та акцентує увагу на тому, що активна державотворча діяльність цієї інституції особливо виразно проявилася за гетьманування І. Мазепи та І.Скоропадського» [26, С. 291]. Окрім повноважень бунчукових та значкових товаришів, у своїх студіях В. Панашенко звертає увагу на методах заохочення не лише неурядової, але й урядової старшини до виконання державної служби, зокрема, на функціях наказних полковників, командирів команд на форпостах та прикордонних лініях, організації роботи поштових станцій та інших важливих установ, засіданнях полкових та Генерального судів [26, С. 292-293].

Подальше дослідження неурядової старшини Української гетьманської держави було продовжене О. Репан та І. Кривошеєю [31; 32; 18].

Структуру старшинської неурядової ієрархії, використовуючи нові джерела, вдалося проаналізувати В. Кривошеї у монографії «Козацька еліта Гетьманщини», у якій розглядається еволюція значного військового товариства. Важливим для розуміння природи виникнення вказаної інституції є акцентування уваги науковцем на республіканських витоках значного товариства. [12, С.347].

У першому томі своєї фундаментальної монографії «Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія. 1648-1782 pp.)» В. Кривошея звертає особливу увагу на переході полкового товариства у значкове товариство та наголошує на існуванні такої перехідної форми неурядової старшини, як значні бунчукові товариші, яка, - на його думку, була також інституцією гетьманської влади [14, С. 14]. Розглядаючи роль значних військових товаришів у діяльності органів влади, дослідник дійшов до висновку, що сама наявність вказаної категорії свідчила про республіканські традиції у війську, коли «славні» товариші нарівні з діючими старшинами впливати як на гетьмана, так і на ситуацію в полку» [12, С. 32].

Нові підходи до вивчення державотворчої діяльності неурядової старшини Гетьманщини продемонструвала І. Кривошея. У монографії «Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.) (2014), дослідниця, зупиняючись на історіографічному аналізі проблеми, відзначає розмаїття підходів до студіювання окремих її аспектів та зростання дослідницького інтересу до неї протягом останніх років [23]. Як зазначає у своїй рецензії на вказану монографію дослідниці В. Щербак, її авторка «...досить рельєфно відтворила картину еволюції неурядової старшини козацької держави та запропонувала ідею щодо надання традиційного військового звання урядникам та неурядовій козацькій старшині як представникам вітчизняної еліти» [40, С. 127].

У статті, присвяченій значному військовому товариству Ніжинського полку, у результаті аналізу даних персонального складу товариства у період з кінця XVII - першої чверті XVIII ст., історикиня звертає увагу на певному двовладді (Ніжині та столиці), що ускладнювало процес становлення чинів неурядової старшини, яке яскраво проявилися у 30-х роках XVIII ст. не лише у Ніжинському, але й в інших полках Гетьманщини, що було пов'язано з прагненнями козацької старшини закріпити свою належність до привілейованої верстви отриманням відповідних офіційних посад [20, С. 9].

Яскравою ілюстрацією цього процесу є праця І. Кривошеї про значне товариство Глухівської сотні як найчисельнішої категорії неурядової старшини [19]. Їй вдалося встановити чітку послідовність у висвітленні формування, статусності та функціональних обов'язків бунчукового

та значкового товариств у період із середини XVII ст. – другої половини XVIII ст., коли сформувалися основні функції та доручення неурядової старшини. Дослідниця вважає, що не існувало ніяких особливих відмінностей між дорученнями урядників та військових товаришів, «...адже спільним знаменником була належність до старшинського стану, а служба козацької старшини, що реалізовувалася через виконання певних функцій, була типовою феодалною службою» [19, С.157].

В іншій студії І. Кривошея акцентує увагу на одній з основних функцій значного товариства військового у зазначений період – дипломатичній, наголошуючи на тому, що більшість дипломатичних завдань реалізовували саме значні товариші військові, які мали великий досвід та високий соціальний статус [21]. В межах дипломатичної функції вона виділяє такі основні доручення вказаної категорії неурядової старшини як виконання обов'язків послів, посланців та гінців, зустріч і супровід іноземних послів, супровід гетьмана чи його посла до іншої держави, входження до гетьманського почту при зустрічах іноземних делегацій чи перемовинах [21, С.73]. Основним і постійним дорученням значного товариства в цій сфері історик називає доставку дипломатичної пошти та виконання певних завдань у межах дипломатичної місії [21, С.74].

Реєстрам неурядової старшини на прикладі значкових товаришів Стародубського полку першої половини XVIII ст. присвячена її окрема розвідка [24].

Отже, в історичних дослідженнях представники української козацької старшини виглядають як вищі урядовці, які здійснювали адміністративні функції в різних галузях державного управління Гетьманщини. Владні повноваження найбільш виразно проаналізовані на прикладі гетьмана, генерального судді, генеральної військової канцелярії, та не досить виразно на прикладі сотників та представників неурядової старшини.

Висновки. Таким чином, можна зробити такі висновки:

1. Роль інституцій влади Української гетьманської держави у державотворчих процесах переконливо посіла чільне місце у вітчизняній історіографії протягом останніх десятиліть.

2. Основна увага дослідників зосереджувалась на вивченні організації та повноваженнях як центральних установ Української гетьманської держави у середині XVII – останній третині XVIII ст., так і полкового і сотенного урядів.

3. У сучасних історичних працях центральні установи Гетьманщини асоціюється із вищими посадовими особами, які здійснювали адміністративні та судові функції у різних сферах державного управління. а їх функції найбільш чітко визначені у генерального обозного, судді та писаря.

4. Спостерігається зростання дослідницького інтересу до неурядових інституцій, про що свідчить ряд публікацій, присвячених реалізації державної

влади представниками неурядової старшини, та нові підходи, які застосовували історики, однак роботу у цьому напрямі слід продовжувати.

5. Назріла необхідність у подальшому дослідженні державних обов'язків та доручень, які виконували представники неурядової старшини Гетьманщини, зокрема представницько-дипломатичних. Поява такого роду праць, особливо нині, сприятиме більш повному розумінню об'єктивних процесів розвитку сучасної історичної науки та дасть змогу проаналізувати та осмислити ряд дискусійних питань у царині державотворення в Україні.

Література:

1. Апанович О.М. Військові канцеляристи - вихованці Києво-Могиллянської академії. *Києво-Могиллянська академія в історії України: тези доп. міжнар. конф. (м. Київ, 13-15 жовтня 1995 р.)*. - Київ, 1995. С. 39-40.
2. Апанович О.М. Генеральна військова канцелярія. *Неопалима купина*. 1995. №1-2. С. 140-142.
3. Апанович О.М. Урядові службовці Гетьманщини - українська інтелігенція XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 92-97.
4. Брехуненко В. Гадяцький полковник Кіндрат Бурлай. *Сіверянський літопис*. 1999. - № 6. С.39-40.
5. Водотика В. С. Механізм реалізації політичної влади в Гетьманщині протягом другої половини XVII ст. в оцінці Л. Окиншевича. *Українська козацька державність: витоки та шляхи історичного розвитку: матеріали Четвертих Всеукр. істор. читань*. Київ; Черкаси, 1994. С. 158-161.
6. Горобець В.М. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій третині XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1993. № 3. С. 70-72.
7. Гуржій І. Гетьман Іван Скоропадський. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. 207с.
8. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ: Основи, 1996. 223 с.
9. Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII-XVIII століть на Україні - штучна "біла пляма". *Пам'ятки України*. 1990. №1. С.6-8.
10. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830. Київ: Основи, 1996. 317 с.
11. Кривошея В. В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. Київ: Стилос, 2002. 396 с.
12. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 452 с.
13. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648-1782). Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 1998. Ч. 1. 270 с.
14. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648-1782 рр.). Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 1998. Ч. 2. 344 с.
15. Кривошея В.В., Кривошея І. І. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. І Борзна. П. Волинка. Київ, 1999. 126 с.
16. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. Київ: «Стилос», 2009. 432с.
17. Кривошея І.І. Бунчукове, військово-і значкове товариства Переяславського полку (1726 – 1782). Джерела. *Козацька скарбниця. Гетьманські читання*. Київ, 2005.

18. Кривошея І.І. До історії бунчукового, військового, значкового товариства. *Гілея. Науковий вісник*. Київ, 2008. Вип. 11. С. 123–128.
19. Кривошея І. І. Значне товариство Глухівської сотні в середині XVII – середині XVIII ст. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. праць. Київ: Глухів, 2012. Вип. 5. С. 156–161.
20. Кривошея І. Значне товариство військового Ніжинського полку на етапі переходу до сталих чинів неурядової старшини (кінець XVII - перша чверть XVIII ст.). *Сіверянський літопис*. 2015. №5. С.3-9.
21. Кривошея І. Неурядова старшина в дипломатичних місіях другої половини XVII ст. *Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. С.70-86. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/History/Doroshenko/Articles/Kryvosheja.html>
22. Кривошея І.І. Неурядова старшина Гетьманщини і міщанська верхівка в середині XVIII ст. (На прикладі м. Стародуба). *Сіверянський літопис*. 2009. № 2 – 3. С. 40 – 49.
23. Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. 615 с.
24. Кривошея І. І. Реєстри значкових товаришів Стародубського полку 1735 та 1737 років. *Гілея. Збірник наукових праць*. Київ, 2009. Вип. 19. С.64-71.
25. Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст: навч. посіб. Київ, 1998. 232 с.
26. Панашенко В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині. *Істину встановлює суд історії*: зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. Київ, 2004. Т. 2. С. 291-294.
27. Панашенко В. Військові товариші. *Київська старовина*. 1998. № 3. С. 166–174.
28. Панашенко В. З історії національних державних інституцій. Генеральна військова канцелярія. *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво*. Київ, 1998. С.252-276.
29. Панашенко В. В. Полкове управління в Україні (середина XVII-XVIII ст.). Київ, 1997. 74 с.
30. Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). Київ, 1995. 212с.
31. Репан О.А. Бунчукове товариство у 1735–1739 роках. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2001. С. 37-38.
32. Репан О.А. Значкове товариство у 1735–1739 рр. *Гуманітарний журнал*. 2000. № 2. С. 33–39.
33. Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659-поч. 1663 рр.). Кам'янець-Подільський: Каліграф, 2001. 237с.
34. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. Київ: Аграрна наука, 1996. 254 с.
35. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: Альтернативи 1997. 368с.
36. Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648-1657рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 4. С. 14-33.
37. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр. Київ: Альтернативи, 1999. 352с.
38. Струкевич О. К. Інституція гетьманства у політико-культурному сприйнятті старшинської еліти України-Гетьманщини. *Український історичний журнал*. 2002. № 4. С. 49-59.
39. Черняхівська Г. Внесок чернігівських полковників у розвиток української культури (друга половина XVII - перша половина XVIII ст.). *Пам'ять століть*. 2000. № 6.
40. Щербак В. Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. 615 с. *Київські історичні студії*. 2015. №1. С.127-128.

References:

1. Apanovych O. M. (1995). Viiskovi kantseliarysty - vykhovantsi Kyievo- Mohylianskoï akademii [Military clerks are students of the Kyiv-Mohyla Academy]. *Kyievo-Mohylianska akademiia v istorii Ukrainy: tezy dop. mizhnar. konf. [Kyiv-Mohyla Academy in the history of Ukraine: theses add. international conf.]* (Kyiv, October 13-15, 1995). Kyiv. S. 39-40. [in Ukrainian].
2. Apanovych O.M. Heneralna viiskova kantseliariia [General age office]. *Neopalyma kupyna [An unburnt bush].* №1-2. S. 140-142. [in Ukrainian].
3. Apanovych O.M. (1997). Uriadovi sluzhbovtsi Hetmanshchyny - ukrainska intelihentsiia XVIII st. [Government employees of the Hetmanship - the Ukrainian intelligentsia of the 18th century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian historical magazine. №2. S. 92-97. [in Ukrainian].*
4. Brekhunenko V. (1999). Hadiatskyi polkovnyk Kindrat Burliai. [Gadyak colonel Kindrat Burlyai]. *Siverianskyi litopys. [Severyan annals].* № 6. S. 39-40.
5. Vodotyka V. S. (1994). Mekhanizm realizatsii politychnoi vlady v Hetmanshchyni protiahom druhoi polovyny XVII st. v otsyntsi L. Okynshevycha. *Ukrainska kozatska derzhavnist: vytoky ta shliakhy istorychnoho rozvytku: materialy Chetvertykh Vseukr. istor. chytan. [Ukrainian Cossack statehood: origins and paths of historical development: materials of the Fourth Vseukr. history readings].* Kyiv; Cherkasy, S. 158-161. [in Ukrainian].
6. Horobets V.M. (1993). Do pytannia pro evoliutsiiu hetmanskoï vlady v Ukraini u pershii tretyni XVIII st. [To the question of the evolution of hetman power in Ukraine in the first third of the 18th century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian historical magazine].* №3. S. 70-72. [in Ukrainian].
7. Hurzhii I. (1998). Hetman Ivan Skoropadskyi. [Hetman Ivan Skoropadskyi]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 207s. [in Ukrainian].
8. Hurzhii O. (1996). Ukrainska kozatska derzhava v druhoi polovyny XVII-XVIII st.: kordony, naseleattia, pravo. [The Ukrainian Cossack state in the second half of the 17th-18th centuries: borders, population, law]. Kyiv: Osnovy, 223 s. [in Ukrainian].
9. Dashkevych Ya. (1990). Polkovo-sotennyi lad XVII–XVIII stolit na Ukraini - shtuchna “bila pliamia”. [The regimental-hundred system of the XVII-XVIII centuries in Ukraine is an artificial "white spot"]. *Pamiatky Ukrainy. [Sights of Ukraine].* №1. S.6-8. [in Ukrainian].
10. Kohut Z. Rosiiskyi tsentralizm i ukrainska avtonomiia. Likvidatsiia Hetmanshchyny. 1760-1830. [Russian centralism and Ukrainian autonomy. Liquidation of the Hetmanate. 1760-1830]. Kyiv: Osnovy, 1996. 317 s. [in Ukrainian].
11. Kryvosheia V. V. (2002). Henealohiia ukrainskoho kozatstva: Narysy istorii kozatskykh polkiv. [Genealogy of Ukrainian Cossacks: Essays on the History of Cossack Regiments]. Kyiv: Stylos, 396 s. [in Ukrainian].
12. Kryvosheia V. V. (2008). Kozatska elita Hetmanshchyny. [The Cossack elite of the Hetmanship]. Kyiv: IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 452 s.
13. Kryvosheia V.V. (1998). Natsionalna elita Hetmanshchyny (Personalnyi sklad i henealohiia. 1648-1782). Kyiv: IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, Ch. I. 270 s. [in Ukrainian].
14. Kryvosheia V.V. (1998). Natsionalna elita Hetmanshchyny (Personalnyi sklad i henealohiia. 1648-1782 rr.). [The national elite of the Hetmanship (Personal composition and genealogy. 1648-1782)]. Kyiv: IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, Ch. 2. 344 s. [in Ukrainian].
15. Kryvosheia V.V., Kryvosheia I. I. (1999). Narysy istorii Chernihivshchyny periodu kozatstva. I Borzna. II. Volynka. [Essays on the history of Chernihiv region during the Cossack period. And Borzna. I. Volynka]. Kyiv, 126 s. [in Ukrainian].
16. Kryvosheia V.V., Kryvosheia I.I., Kryvosheia O.V. (2009). Neuriadova starshyna Hetmanshchyny. [Non-governmental foreman of the Hetmanship]. Kyiv: «Stylos», 432s. [in Ukrainian].

17. Kryvosheia I.I. (2005). Bunchukove, viiskove i znachkove tovarystva Pereiaslavskoho polku (1726 – 1782). Dzherela. [Bunchuk, military and badge societies of the Pereiaslav regiment (1726 – 1782). Sources]. *Kozatska skarbnytsia. Hetmanski chytannia. [Cossack treasury. Hetman readings.]* Kyiv. [in Ukrainian].

18. Kryvosheia I.I. (2008). Do istorii bunchukovoho, viiskovoho, znachkovoho tovarystva. [To the history of the Bunchuk, military, badge society]. *Hileia. Naukovyi visnyk. [Gilead Scientific Bulletin]*. Kyiv, Vyp. 11. S. 123–128. [in Ukrainian].

19. Kryvosheia I. I. (2012). Znachne tovarystvo Hlukhivskoi sotni v seredyni XVII – seredyni XVIII st. [A significant society of the Glukhiv hundred in the mid-17th - mid-18th centuries]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: zb. nauk. prats. [Severshchyna in the history of Ukraine: coll. of science works]*. Kyiv: Hlukhiv, Vyp. 5. S. 156–161. [in Ukrainian].

20. Kryvosheia I. (2015). Znachne tovarystvo viiskove Nizhynskoho polku na etapi perekhodu do stalykh chyniv neuriadovoi starshyny (kinets XVII - persha chvert XVIII st.). [A significant military association of the Nizhyn regiment at the stage of transition to the permanent ranks of non-governmental sergeant (end of the 17th - first quarter of the 18th century)]. *Siverianskyi litopys. [Severyan annals]*. №5. S.3-9. [in Ukrainian].

21. Kryvosheia I. (2015). Neuriadova starshyna v dyplomatychnykh misiakh druhoi polovyny XVII st. [Non-governmental foreman in diplomatic missions of the second half of the 17th century]. *Hetman Petro Doroshenko ta yoho doba v Ukraini. [Hetman Petro Doroshenko and his time in Ukraine]*. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia, S.70-86. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/History/Doroshenko/Articles/Kryvosheja.html> [in Ukrainian].

22. Kryvosheia I.I. (2009). Neuriadova starshyna Hetmanshchyny i mishchanska verkhivka v seredyni KhVIII st. (Na prykladi m. Staroduba). [The non-governmental foreman of the Hetmanship and the upper burghers in the middle of the 18th century. (On the example of the city of Starodub)]. *Siverianskyi litopys. [Severyan annals]*. № 2 – 3. S. 40 – 49. [in Ukrainian].

23. Kryvosheia I. (2014). Neuriadova starshyna Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (XVII-XVIII ct.). [Non-governmental foreman of the Ukrainian Cossack state (XVII-XVIII c.)]. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho, 615 s. [in Ukrainian].

24. Kryvosheia I. I. (2009). Reistry znachkovykh tovaryshiv Starodubskoho polku 1735 ta 1737 rokiv. [Registers of badge comrades of the Starodub regiment of 1735 and 1737]. *Hileia. Zbirnyk naukovykh prats. [Gilead Collection of scientific papers]*. Kyiv, Vyp. 19. S.64 -71. [in Ukrainian].

25. Melnyk L. (1998). Hetmanshchyna pershoi chverti XVIII st: navch. posib. [Hetmanship of the first quarter of the 18th century: education. Manual]. Kyiv, 232 s. [in Ukrainian].

26. Panashenko V. (2004). Bunchukovi, viiskovi i znachkovi tovaryshi v Hetmanshchyni. [Bunchuk, military and badge comrades in the Hetman region]. *Istynu vstanovliuie sud istorii: zb. na poshanu Fedora Pavlovycha Shevchenka. [The court of history establishes the truth: coll. in honor of Fyodor Pavlovich Shevchenko]*. Kyiv, T. 2. S. 291-294. [in Ukrainian].

27. Panashenko V. (1998). Viiskovi tovaryshi. [Military comrades]. *Kyivska starovyna. [Kyiv antiquity]*. № 3. S. 166–174. [in Ukrainian].

28. Panashenko V. (1998). Z istorii natsionalnykh derzhavnykh instytutstii. Heneralna viiskova kantseliaria. [From the history of national state institutions. General Military Office]. *Natsionalno-vyzvolna viina ukraïnskoho narodu seredyny XVII stolittia: polityka, ideolohiia, viiskove mystetstvo. [The national liberation war of the Ukrainian people in the middle of the 17th century: politics, ideology, military art]*. Kyiv, S.252-276.

29. Panashenko V. V. (1997). Polkove upravlinnia v Ukraini (seredyna XVII-XVIII st.). [Regimental administration in Ukraine (mid-17th-18th centuries)]. Kyiv, 74 s.

30. Panashenko V. (1995). Sotsialna elita Hetmanshchyny (druha polovyna XVII–XVIII st.). [The social elite of the Hetmanate (second half of the XVII–XVIII centuries)]. Kyiv, 212s.

31. Repan O.A. (2001). Bunchukove tovarystvo u 1735–1739 rokakh. [Bunchuk Society in 1735–1739]. *Naddnyprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati. [Trans-Dnieper Ukraine: historical processes, events, figures]*. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo Dnipropetrovskoho universytetu, S. 37-38.
32. Repan O.A. (2000). Znachkove tovarystvo u 1735–1739 rr. [Badge society in 1735–1739]. *Humanitarnyi zhurnal. [Humanitarian magazine]*. № 2. S. 33–39.
33. Savchuk N.O. (2001). Ukrainska derzhava za hetmanuvannia Yu. Khmelnytskoho (1659-poch. 1663 rr.). [The Ukrainian state during the hetmanship of Yu. Khmelnytskyi (1659-early 1663)]. Kamianets- Podilskyi: Kalihraf, 237s.
34. Serhiichuk V. (1996). Armiia Bohdana Khmelnytskoho. [Army of Bohdan Khmelnytskyi]. Kyiv: Ahrarna nauka, 254 s.
35. Smolii V.A., Stepankov V.S. Ukrainska derzhavna ideia XVII-XVIII stolit: problemy formuvannia, evoliutsii, realizatsii. [The Ukrainian state idea of the 17th-18th centuries: problems of formation, evolution, and implementation]. Kyiv: Alternatyvy 1997. 368s.
36. Stepankov V.S. (1995). Problema stanovlennia monarkhichnoi formy pravlinnia Bohdana Khmelnytskoho (1648-1657rr.). [The problem of the establishment of the monarchical form of government of Bohdan Khmelnytskyi (1648-1657)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian historical magazine]*. №4. S. 14-33.
37. Smolii V., Stepankov V. (1999). Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648-1676) [Ukrainian national revolution of the 17th century. (1648-1676)]. Kyiv: Alternatyvy, 352s.
38. Strukevych O. K. (2002). Instytutsiia hetmanstva u polityko-kulturnomu spryiniatti starshynskoi elity Ukrainy-Hetmanshchyny. [The institution of hetmanship in the political and cultural perception of the senior elite of Ukraine-Hetmanship]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian historical magazine]*. №4. S. 49-59.
39. Cherniakhivska H. (2000). Vnesok chernihivskykh polkovnykiv u rozvytok ukrainskoi kultury (druha polovyna XVII - persha polovyna XVIII st.). [Contribution of Chernihiv colonels to the development of Ukrainian culture (second half of the 17th - first half of the 18th centuries).]. *Pamiat stolit. [Memory of centuries]*. № 6.
40. Shcherbak V. (2015). Kryvosheia I. Neuriadova starshyna Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (XVII–XVIII ct.). [Non-governmental elder of the Ukrainian Cossack state (XVII–XVIII centuries)]. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, 2014. 615 s. *Kyivski istorychni studii. [Kyiv historical studios]*. №1. C. S. 127-128